

ПРО ПРЕСКРИПТИВНУ І ДЕСКРИПТИВНУ НОРМУ В ГРАМАТИЦІ

Норма виступає об'єднувальним і зміцнювальним елементом літературної мови на всіх етапах її розвитку. Завдяки нормі впорядковується складна мовна структура, консолідується національний простір.

С. Я. Єрмоленко тлумачить норму як «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства» [22: 438]. Важливою ознакою літературної мови є стійкість, консерватизм норми. Тому й залишаються

незмінними впродовж сотень років: основний лексичний запас, фонетичні особливості, граматична будова. Проте мова, як і будь-який живий організм, постійно розвивається, збагачується, удосконалюється. Цей процес мовознавці Празького лінгвістичного гуртка назвали «гнучкою стабільністю» [8: 381], а українські лінгвісти (С. Я. Єрмоленко, О. О. Тараненко, Л. В. Струганець та ін.) – динамікою мовної норми [23: 227; 19: 55; 16: 12]. Отже, прийняті норми через певні проміжки часу потребують перегляду, переоцінки. Ретроспективною і найбільш експліцитною і об'єктивною формою суспільного прийняття мовних норм є *кодифікація*. Саме вона відбиває ті явища, які усталилися в процесі мовної практики. Кодифікацією називають систематизацію мовних норм у граматиках, підручниках, словниках і довідниках [3: 269; 16: 22]. Проте лінгводидактична і довідкова література не завжди встигає фіксувати відповідні зміни, які відбиває мовна практика. І тому в окремі періоди розвитку літературної мови варто говорити про існування *прескриптивної* і *дескриптивної мовної норми*.

Г. М. Яворська розглядає поняття *дескриптивна* і *прескриптивна лінгвістика* і вважає, що для створення літературних норм важливим є об'єктивний опис мовного матеріалу, який здійснює *дескриптивна лінгвістика*, та втілення приписів і рекомендацій щодо його використання, що робить *прескриптивна лінгвістика* [26: 299].

Прескриптивна норма – це сукупність тенденцій відбору і правил використання мовних засобів. Її стабільність залежить від культурно-історичної ситуації, мовної структури та особливостей генези її літературної форми.

Дескриптивна норма відбиває реально вживані в мові лексеми, словоформи, мовні конструкції. Вони не завжди відповідають установленим зразкам, адже на них позначаються і стилістичний потенціал, і екстралінгвальні чинники, і постійні внутрішньосистемні пошуки.

Дескриптивну норму мовознавці фіксують у наукових дослідженнях. Порівнюючи прескриптивну і дескриптивну норми в окремий період розвитку мови, можна помітити безупинний рух мовних явищ з однієї сфери до іншої. У процесі кодифікації через фільтр законів мовної системи відбираються певні мовні явища і таким чином набувають нормативного статусу.

Граматична норма об'єднує систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і способів слововживання.

Граматична будова мови у певний період історичного розвитку мови сприймається як відносно стабільна система, яка організована за строгими законами. Проте ця система перебуває в стані постійного й активного руху. Вона забезпечує життя в мові безкінечної кількості окремих, конкретних слів і висловлювань. Природа граматичної будови мови, яка виявляється, з одного боку – в стабільності, а з другого – складній внутрішній структурі, яка регулює функціонування всього мовного організму, свідчить про гармонійне поєднання в ній чітких механізмів і потенційних можливостей.

Граматична норма об'єднує морфологічні і словотвірні зразки літературної мови.

Морфологічні явища представлені парадигмами лексикограматичних розрядів: відмінкових форм, форм числа, роду, ступенів порівняння, виду тощо. Внаслідок відкритості, незбалансованості мовної системи граматичні форми окремих парадигматичних елементів видозмінюються. Це порушує ще одну проблему динаміки мовної норми – *варіантність*. Хронологічно обмежена варіантність слова – це прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови. Окремі варіанти слова з часом або зникають, або розподібноються. Інші функціонують в мові впродовж усього історичного розвитку. Часто вони є ознакою розбудованої стилістичної системи літературної мови.

Варіантність можна розглядати також як надлишковість у парадигматиці мовної системи, пор. думку О. О. Потебні: «Мова зовсім не є таким цілим, в якому немає нічого надлишкового» [12: 142]. Варіантні форми як засіб стилістичного збагачення розглядав Ф. П. Філін: «Не будь-яка варіантність засобів мовного вираження «надлишкова», вона стає надлишковою лише тоді, коли варіанти не мають жодного особливого навантаження» [25: 68].

Як показує діахронний аналіз, важливим чинником співіснування варіантів було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних прескриптивних норм.

На початку ХХ ст. найбільш авторитетними граматичними працями було визнано незавершену граматику А. Кримського [6] та граматику Є. Тимченка [20]. Обидві лінгводидактичні праці засвідчують наявність закінчень *-ові / -еві* та *-у / -ю* іменників чоловічого роду другої відміни. Перші форми вважалися одними з характерних ознак української мови, тому було рекомендовано саме їм надавати перевагу [20: 29]. Варіантні форми на *-у / -ю* вважалися архаїзмами і мали вузьку сферу функціонування [13: 10]. Їх поширення пояснювалося впливом північних говірок. Вживати їх рекомендували лише для збереження милозвучності, а також у іменниках на *-ів / -їв* (*Львів – Львову*) [9: 47]. Переважали форми на *-ові / -еві* у мові публіцистичного і художнього стилів: *любому Василеві Елланові – переможцю-піонерові* (Літ. Газета, 1930, 15 січ.); *уділює першому бесідникові послови Василькови голос* (Борба, 1912, 15 січ.); *не спиться генералові* (П. Тичина); *пожаліюсь батькові, я Гнаткові Василевому землі напхав у рот* (А. Тесленко).

Розвиток мови великою мірою залежить від впливу екстралінгвальних чинників, що виразно простежується у витісненні форм давального відмінка іменників чоловічого роду на *-ові / -еві* у мовній практиці 50-80-х років. Це відбувалося всупереч виразним тенденціям академічних граматик до збереження визначальних рис української мови. У «Курсі сучасної української літературної мови» зазначено: «Закінчення *-ові, -еві, -єві* типові у сучасній мові для іменників чоловічого роду, особливо назв людей і істот взагалі: *студентові, лікареві, птахові, заводові, тракторові, краєві*» [7: 440]. Майже весь ілюстративний матеріал подавався саме із закінченнями *-ові, -еві, -єві* і в наступних виданнях граматик (*дав Петрові книжку, матеріали прислали заводові, порада учневі, служіння народові*) [18: 102].

Закріплення у мовній нормі обох варіантних форм демонструє сучасна лінгводидактична література і мовна практика. Вони співіснують у мові не лише як дублети, а й виконують стилістичні навантаження. На це звертають увагу всі академічні граматики, напр.: «Закінчення *-у* вживається тоді, коли поруч виступає кілька іменників з флексією *-ові, -еві* і їх потрібно стилістично урізноманітнити: *Тарасові Григоровичу Шевченкові, поету Малишкови*» [17: 102-103].

Відсутність будь-яких стилістичних відмінностей призводить до зникання одного з морфологічних варіантів. Часто це відбувається в доволі короткий період мовного розвитку. Саме так сталося з багатьма варіантними формами іменників подвійного роду. Лише з 60-х до 90-х років ХХ ст. вийшли з ужитку декілька десятків надлишкових дублетних явищ. Наприклад, із морфологічних пар *барліг – барлога, продаж – продажа, відбиток – відбитка, ковил – ковила, недоук – недоука, завіс – завіса, листонош – листоноша* та ін., зафіксованих у граматиках [18], до реєстру Орфографічного словника 1994 р. увійшли лише *барліг, продаж, відбиток, ковила, недоук, завіса, листоноша*.

На поширення варіантних форм впливав і рівень розвитку мовознавчої науки, що виявлялося в систематизації, обґрунтуванні мовних явищ. Наприклад, дискусійним на початку ХХ ст. було питання парадигми числа іменника. Деякі мовознавці (М. Сулима, М. Груньський, М. Левицький) розглядали двоїну як одну з характерних ознак української мови. М. Сулима чітко окреслював межі функціональних особливостей цієї морфологічної категорії і зазначав, що двоїну вживали: «а) коли мова йшла взагалі про дві особи чи речі; б) коли говорили про споконвіку чи органічно спаровані предмети (*очі, плечі*), при числових назвах два, дві, обидва, обидві» [17: 24].

М. Гладкий вважав, що двоїна вживалася після назв перших предметів, числівників *два, дві, обидва, обидві*, за аналогією також після *три, чотири* [2: 18].

Є. Тимченко наводив двочленну парадигму числа без виокремлення двоїни, оскільки вважав її архаїчним явищем [20: 29].

У другій половині ХХ ст. усталилася теорія про двочленну категорію числа – однину і множину [1; 7; 21].

Виразні тенденції до окреслення семикомпонентної відмінкової системи (збереження кличного відмінка), які послідовно демонструє мовознавча наука кін. ХІХ – поч. ХХ ст. [5; 8; 12; 19] і сучасна лінгводидактична література [див. 1], стають помітними і в мовній практиці.

Особливості синхронного плану варіювання на морфологічному рівні мовної структури і діахронний процес виникнення, співіснування та зникнення варіантних структур і їх компонентів утримують способів варіанти дієслів сучасної української

літературної мови. Невизначений поділ парадигм імператива (не спостерігаємо чіткої лінії у їх розмежуванні, не завжди є логічна послідовність і чітка історична обумовленість) впливає на функціонування варіантних форм після шиплячих приголосних: *продовж, продовжимо, продовжете і продовжи, продовжім, продовжте, визнач, визначимо, визначте і визначи, визначім, визначіть*. Визначальною тут є і дія аналогій, пор.: *кажи, кажім(о), кажіть*.

Стилістично диференціюються у мові форми другої особи множини на *-ть / -те*: *прийдіть – прийдіте, моліть – моліте, живіть – живіте*, напр.: *А поповичі з міста Навезли намиста!.. Бий, дзвоне, бий, хмару розбий, Нехай хмари на татари, А сонечко на христьяне, Бий, дзвоне, бий!*; Мати: *Мариночко, ходімо спать!* Марина: *Ходімо спать, бо завтра рано До церкви підемо...* Мати: *Ходімо спать (До людей): Хрещені люде, **поможіте!*** Марина: *Беріть мене! беріть, **в'яжіте**. Ведіть до пана у світлицю!* (Т. Шевченко).

Головна причина співіснування в мові імперативних варіантів – творення одного категорійного значення за зразком двох парадигм.

Виняткова рухливість притаманна *словотвірній нормі*. Словотвірна система тісно пов'язана з іншими рівнями мови – фонологією, морфологією, синтаксисом і граматикую в цілому. Крім того, у словотворі ніколи неможливо визначити чітку межу між його потенційними можливостями і фактичною реалізацією, між синхронією та діахронією.

Словотвірна норма визначає закономірності творення морфологічних структур похідних слів і вираження ними нових значень, фіксує зразки моделювання похідних слів у процесі деривації. Разом з тим норма – це реальність системи, а не її коректив. Усі нові словотвірні зразки, які відповідають внутрішнім законам розвитку мови, мають формальну відповідність системі мови, не суперечать її структурним парадигмам, можна вважати правильними, нормативними. Аналіз структури похідних слів – це по суті аналіз словотвірного апарату, який працює на усталення норми.

Словотвірна норма охоплює високопродуктивні і малопродуктивні моделі, а також поодинокі явища, які зникають або не відповідають установленим схемам. Словотвірна норма закріплює вживання в літературній мові не лише похідних слів, а й усіх словотвірних ресурсів.

Сучасна словотвірна наука на позначення процесів творення регулярних і нерегулярних словотвірних номінацій використовує терміни *узуальне* – *неузуальне* словотворення [27: 262]. Неузуальним словотворенням називають нестандартне творення слів [27: 262]. Є. А. Карпіловська опозицію *узуальне* – *неузуальне* ототожнює з поняттями *нормативне* – *ненормативне* і наголошує, що часто потенційні слова, які відповідають словотвірній системі мови можуть бути розцінені як ненормативні з погляду лексичної норми [5: 49-50]. Термінами *нормативний* – *ненормативний* оперує культура мови. *Узуальний* – *неузуальний* входять до системи понять словотвору.

На переорієнтацію словотвірної норми впливають екстралінгвальні чинники, що виявляється в поширенні чужомовних словотвірних зв'язків. Як показує історія літературної мови, важко усталюються ті іншомовні моделі, що є дублетними до власне українських продуктивних зразків. Прескриптивна норма української мови демонструє несприйняття словотвірних моделей іменників – назв людей з суфіксами *-чик*, *-щик*, *-вищик*. Усі граматики і словники подавали лише ілюстративний матеріал із суфіксами *-ник*, *-івник*, *-альник*, *-ільник*, рідко знаходимо варіантні форми. М. А. Жовтобрюх зазначав: «При наявності певної кількості слів цього типу в сучасних словниках [іменників з суфіксом *-щик* / *-чик*. – Т. К.] він не став продуктивним для української мови. Майже всі ці слова так і залишилися на рівні лексичних запозичень – за їх зразком майже не утворювалися нові слова вже на українському ґрунті» [14: 62].

Об'єктом мовознавчих дискусій в усі періоди розвитку літературної мови була лексико-граматична категорія активних дієприкметників на *-чий*. На початку ХХ ст. А. Кримський, О. Синявський, О. Курило виступали проти вживання їх у мові. Як нормативне явище активні дієприкметники на *-чий* були визнані у другій половині ХХ ст. [6; 14; 21]. Сьогодні знову спостерігаємо тенденцію до зникання таких форм. Не зафіксовані вони в переліку нормативних одиниць і в сучасній лінгводидактиці [1: 145-150].

Про неможливість визначення мовознавцями чіткої межі між нормативним і ненормативним у словотворі свідчить непослідовне сприйняття прескриптивною нормою творення назв людей жіночого роду за професією із суфіксом *-к*-. Якщо в одних джерелах [18; 10; 11; 24] рекомендували до вживання зразки

шахтарка, лікарка, відвідувачка, редакторка, то в інших [7, 18] наголошено на їх розмовному характері. На зміну цього статусу може впливати тенденція до поширення відповідних форм у всіх стилях літературної мови.

Загальне і регулярне використання, відтворення певного способу вираження стає основою мовознавчих рекомендацій у виборі словотвірних варіантів. До 50-х рр. ХХ ст. у граматиках диференціювалися форми віддієслівних іменників із суфіксами *-ування* (на позначення процесу дії) та *-овання* (з предметним значенням) [6: 359]. Упродовж наступних десятиліть мовний узус демонструє розподібнення або зникання окремих дублетів. Із названих словотвірних моделей *угруповання* – *угрупування*, *устаткування* – *устатковання* [див. 7] у сучасний словниковий реєстр потрапили лише: *угруповання*, *устатковання* [24].

Помітні зміни у рекомендаціях лінгвістів щодо творення відносних прикметників *річковий, річний, лісовий, лісний*: «Прикметники з суфіксом *-ний, -ній* показують у першу чергу відношення до часу або місця: *осінній, вечірній, лісний, річний*, – що безпосередньо пов'язано з *лісом, річкою*, на відміну від *лісовий, річковий*, що означає лише певне відношення до *лісу, річки* (пор. *лісний масив* і *лісова пісня, річна вода* і *річковий транспорт*) [7: 371]. Далі ці форми наведені як варіантні утворення [18: 203; 10; 11]. На сучасному етапі простежується чітка диференціація похідних *річний* і *річковий*.

Аналіз тенденцій літературної мови засвідчує нерозривний зв'язок прескриптивної і дескриптивної норми. Українське мовознавство має працювати на вироблення єдиних взірцевих граматичних норм. Це і буде ще одним кроком до консолідації українського простору.

1. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.
2. Градкий М. Наша газетна мова. – К., 1928.
3. Єрмоленко С. Я. Кодифікація норми // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 269.
4. Єрмоленко С. Я. Норма мовна // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 438-440.
5. Клименко К. Ф., Карпіловська Е. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К., 2008.
6. Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 р. // Кримський А. Твори: в 5 т. – К., 1973. – Т. 3. – С. 283-301.

7. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховсько-го. – К., 1951.
8. Матезиус В. О необходимости стабильности литературного языка. – М., 1987.
9. Наконечний М. Про новий правопис український. – К., 1929.
10. Орфографічний словник української мови. – К., 1975.
11. Орфографічний словник української мови. – К., 1994.
12. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. – М.; Л., 1941. – Т. 4.
13. Синявський О. Норми української літературної мови. – К., 1931.
14. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.
15. Смаль-Стоцький С. Українська літературна мова // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 3-14.
16. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. – Тернопіль, 2002.
17. Сулима М. Найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря» // Червоний шлях. – 1924. – Ч. 10. – С. 216-221.
18. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. Білодіда. – К., 1969.
19. Тараненко О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // Мовознавство. – 2006. – №2-3. – С. 55-78.
20. Тимченко Є. Курс історії українського язика. – Х.; К., 1930.
21. Украинская грамматика / В. М Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко. – К., 1986.
22. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007.
23. Українська мова. Najnowsze dzieje języków słowiańskich. – Opole, 1999.
24. Український орфографічний словник. – К., 1998.
25. Філін Ф. П. Нотатки про мовну норму // Слово і труд. – К., 1976. – С. 67-73.
26. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як влада. – К., 2000.
27. Buzassyová K., Martincová O. Neuzualni slovtvorba v zapadoslovankych jazycich // Slowotwórstwo / Nominacja – Red. nauk. I. Ohnpeiser. – Opole, 2003. – С. 262-275.